HET WETENSCHAPPELIJK OORDEEL
EN DE MAATSCHAPPELIJKE
VERANTWOORDELIJKHEID

PROF. DR. W. J. VAN DE WOESTIJNE

DE ERVEN F. BOHN N.V.
HAARLEM

HET WETENSCHAPPELIJK OORDEEL
EN DE MAATSCHAPPELIJKE
VERANTWOORDELIJKHEID

AFSCHEIDSCOLLEGE
GEGEVEN AAN DE TECHNISCHE HOGESCHOOL
TE DELFT
OP 24 SEPTEMBER 1971

DOOR

PROF. DR. W. J. VAN DE WOESTIJNE

HAARLEM
DE ERVEN F. BOHN N.V.
1971

V 868-1600 09 71801

Zeer geachte dames en heren:

Actualiteit van het probleem

In mijn intreerede heb ik techniek en economie naar hun object en methode vergeleken. Ik kwam daarbij tot de conclusie, dat er geen sprake kan zijn van een geïsoleerde technische, resp. economische verantwoordelijkheid. In het feitelijk handelen zijn deze aspecten wel te onderscheiden, maar niet te scheiden.¹

Vandaag wil ik ditzelfde vraagstuk – maar nu algemeen – aan de orde stellen. Het gaat hierbij om het wetenschappelijk oordeel in relatie tot de maatschappelijke verantwoordelijkheid. Het onderwerp werd mij opgedrongen doordat de jonge generatie steeds luider riep: Waar blijft bij al deze gespecialiseerde wetenschapsbeoefening onze maatschappelijke verantwoordelijkheid? Of, met zo'n 2000 jaar oude woorden: Wat baat het ons of wij de wereld beheersen, maar schade lijden aan ons diepste mens-zijn?

Hun probleem is ons probleem. Zowel zij die deze verontrusting van de jongeren delen, als zij die dit niet doen, hebben m.i. recht om te weten tot welke standpunten mede als gevolg van mijn contacten met andere wetenschappen ik in Delft gekomen ben. Deze standpunten heb ik, uiteraard terloops, in mijn colleges kenbaar gemaakt, maar thans wil ik deze in hun onderling verband ontvouwen. Daarbij stel ik het wetenschappelijk, en in casu het economisch oordeel tegenover de maatschappelijke, d.w.z. menselijke verantwoordelijkheid.

¹ *Techniek en economie*, Leiden 1962.

Het subjectieve in de wetenschapsbeoefening

De ervaringswetenschappen moeten van hun zeer veelzijdige objecten een zo geordend mogelijk denkbeeld vormen. Daartoe projecteren zij hun multidimensionale objecten op referentieschema's. Zo'n geprojecteerd beeld heeft altijd iets van een schaduwbeeld. Als voorbeeld noem ik hier de schimmige figuur van de homo-economicus.

Iedere wetenschap gebruikt bij dit projecteren zijn eigen referentieschema, dat gebaseerd is op voor die wetenschap passende grondbegrippen, axioma's en methoden. Iedere wetenschap bestudeert zo van de veelzijdige empirische objecten een bepaalde zijde en is bijgevolg noodzakelijk eenzijdig gericht.

Dit, op een bepaald referentieschema geprojecteerd beeld van het complexe empirische object, is het kenobject van de desbetreffende wetenschap. Met onze referentieschema's brengen wij zo zelf orde, structuur en eenheid in onze waarnemingen. Zonder deze projecties staan wij voor een onsamenhangende hoeveelheid van verschijnselen en is een wetenschappelijke behandeling niet mogelijk. Wat wij wetenschappelijk kunnen onderzoeken, maar ook veelal tot welke conclusies deze onderzoeken leiden, hangt van de door ons gekozen referentieschema's af.

Kiezen wij een ander referentieschema, dus gebruiken wij andere grondbegrippen, axioma's en methoden, dan leidt dit bij eenzelfde ervaringsobject tot andere uitkomsten. Wij kunnen één ervaringsobject vanuit verschillende wetenschappen onderzoeken, maar zijn niet in staat deze verschillende kenobjecten in één conceptie te vatten. Daarom blijft ons denken fractioneel, eventueel multifractioneel. Dit onderscheidt het wetenschappelijk kennen van het dichterlijk schouwen. Zo kunnen wij het bakken van ons dagelijks brood bestuderen vanuit de technische, economische, historische of juridische hoek. En ieder standpunt levert een ander beeld en leidt tot andere conclusies.

Met het kiezen van zo'n standpunt is onze persoonlijke invloed op onze waarnemingen en ons kennen niet geëindigd. Het beeld, dat wij ons vormen wordt bovendien bepaald door de instrumenten waarmee wij ons kenobject onderzoeken. Wie het met een voltmeter benadert, vindt niets dan potentiaal verschillen. Wie uitgaat van een conflictmodel, vindt conflicten. Wie met Marx uitgaat van de grondbegrippen kapitaal en arbeid, vindt voor onze maatschappij die tegenstelling even kenmerkend en essentieel als de tegenstelling tus-

sen stad en platteland voor wie uitgaat van de grondbegrippen industrie en landbouw.

Wie in de economie uitgaat van een model zonder overheid, komt tot de conclusie, dat er voor overheidsingrijpen geen plaats is. Wie uitgaat van de autonomie van de consument, komt tot de conclusie, dat alles in het belang van de consument geschiedt. Zo bepalen wij vaak, nog vóór ons wetenschappelijk onderzoek begonnen is, de conclusies waartoe wij wetenschappelijk willen komen.

Wat wij voor wezenlijk houden in ons ervaringsobject, hangt derhalve af van de wijze waarop wij ons kenobject onderzoeken, van de bril die wij er bij opzetten. Wij krijgen alleen antwoord op de vragen die wij zelf aan de materie gesteld hebben en dan nog alleen voor zoverre deze met het door ons gekozen referentieschema en de door ons gebruikte instrumenten beantwoord kunnen worden. Daarom zijn de probleemstelling en de instrumenten van zo groot belang.

De probleemstelling waarvan wij uitgaan, de instrumenten, de methoden die wij gebruiken en de conclusies waartoe wij komen, hangen onderling zo nauw samen, dat hun invloeden veelal niet gescheiden kunnen worden. Ten onrechte wordt dit verband vaak niet gezien. Men schrijft dan eigenschappen en kenmerken aan het ervaringsobject toe, die wij er grotendeels door onze probleemstelling en ons referentieschema zelf ingelegd hebben. Zo kan men, afhankelijk van de door ons gekozen uitgangspunten, het licht opvatten als een golfbeweging of als een beweging van quanten of fotonen.

Samenvattend: voor iedere ervaringswetenschap geldt, dat het een onkritische gedachte is, dat de 'feiten' ons objectief hun geheimen prijs geven. Met Kant erkennen wij, dat ons kennen zich niet richt naar zijn empirische voorwerpen, maar dat de kennisvoorwerpen zich richten in hun ordening en structurering naar de regels van ons kennen.²

De economie is niet alleen een ervaringswetenschap, maar ook een maatschappijwetenschap. Daaruit ontstaan drie specifieke moeilijkheden. Ten eerste moeten maatschappijwetenschappen vele termen gebruiken, die in de spreektaal voorkomen, maar daar een minder specifieke inhoud hebben. Bovendien zijn die inhouden nog voor verschillende wetenschappen ongelijk. Zo definiëren economie, recht en sociologie het begrip arbeider ieder op hun manier en wel in verband met hun speciale problemen.

In de tweede plaats hebben deze begrippen naar tijd en plaats een

² Zie C. A. van Peursen in *Wijsgerig Perspectief*, jan. 1971, blz. 165.

verschillende inhoud. De arbeider en de ondernemer van thans zijn heel andere figuren dan in de tijd van Marx.

In de derde plaats is bij de maatschappijwetenschappen de onderzoeker als subject veelal in hoge mate met zijn object verbonden. Deze relatie kan invloed hebben op de problemen die hij voor onderzoek uitkiest; op de probleemstellingen die hij formuleert en op het referentieschema en de instrumenten die hij gebruikt. Zo beïnvloedt het onderzoekend subject de resultaten van zijn onderzoek. Daarom is het te betreuren, dat men maatschappijwetenschappen kan bestuderen zonder dat de kennisleer in het studieprogramma is opgenomen.

Het kenobject van de economie

Robbins geeft in 'The Nature and Significance of Economic Science' als de definitie van het kenobject van de economie: 'Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses.' Deze definitie is evenwel te ruim. Bij ieder rationeel handelen gaat het om de relatie tussen schaarse middelen en alternatieve doeleinden. De strategie heeft daarmee te maken bij het inzetten van zijn troepen. Overdrachtelijk kunnen wij wel zeggen, dat hij met zijn troepen economisch moet omgaan, maar de economen en de economische wetenschap kunnen hem bij het oplossen van zijn strategisch probleem niet helpen. Daarom is zijn strategisch probleem, hoewel een rationeel probleem van alternatieve aanwending, geen economisch probleem.

Om deze definitie tot het *economisch* rationeel handelen te beperken, moeten wij er aan toevoegen: voor zoverre doeleinden en middelen in eenzelfde rekeneenheid worden uitgedrukt. Hierdoor is het mogelijk de alternatieve aanwendingen en te bereiken doeleinden exact calculatorisch te vergelijken. Al naar gelang van problemen en methoden kiezen wij onze rekeneenheden. Voor een positivistische beschrijving en analyse van relaties tussen sectoren van het economisch leven zullen wij veelal de gulden als rekeneenheid nemen. Wij gaan dan uit van gegeven., resp. te betalen resp. aan te nemen marktwwaarden. Dit doen wij zowel in de bedrijfseconomie als bij nationale jaarrekeningen. Voor de bestudering van het consumentengedrag resp. als wij het consumentengedrag als uitgangspunt voor onze produktietheorie nemen, is het rationeel het individuele subjectieve nut als rekeneenheid te gebruiken. De snelle kapitaalaccumulatie en de hoge graad van de investeringen in de bloeitijd van

het klassieke kapitalisme kon Marx fraai verklaren. Hij ging daarbij uit van de door vele economen van zijn tijd aanvaarde arbeidswaardeleer. Het nieuwe van Marx was de meerwaardetheorie. Deze is gebaseerd op het verschil tussen de *ruilwaarde* van de arbeidsprestatie gemeten in de arbeidstijd nodig voor het levensonderhoud en de *gebruikswaarde* gemeten in de gepresteerde arbeidstijd. Dit verschil vormt de 'Mehrarbeitszeit'. Deze geeft 'Mehrwert' en is de basis voor de investeringen. Het probleem van Marx is analoog aan het probleem van het arbeidsloos inkomen in de agrarisch-feodale maatschappij van Quesnay en werd door deze met de analoge begrippen 'plus-produit - plus-valeur' verklaard.

Thans staan wij voor keuzeproblemen tussen meer goederen of meer vrije tijd, de keuze tussen het bevredigen van individuele of collectieve behoeften, de noodzaak niet in geld uitgedrukte offers aan fysieke milieu-verontreiniging in onze calculatie op te nemen. Ook sociale milieufactoren als de ongelijkheid in de inkomensverdeling, nationaal en internationaal, en de inkomstenverdeling tussen productieven en niet-meer productieven, moeten wij ten behoeve van de keuze tussen alternatieve mogelijkheden waarderen. Hieruit volgt m.i., dat na een verwaarlozing gedurende driekwart eeuw van het economisch waardeprobleem, dit probleem weer actueel is geworden en een nieuwe oplossing eist. Het gaat hier om de waardering van alle kosten en alle baten verbonden aan de uitvoering van een project, *onverschillig aan wie die toevallen*. De subjectieve nutstheorieën geven door hun individuele uitgangspunt daarvoor een onvoldoende basis, want daarmee zijn de collectieve behoeften niet te waarderen.

Maar ook de kostentheorieën falen hier. Deze gaan er immers van uit, dat de kostengoederen op productiemiddelenmarkten hun waarde en prijs vinden. Thans staan wij voor offers, verbonden aan de productie die niet op markten gewaardeerd kunnen worden. Wij denken hier o.a. aan fysiek en sociaal milieubederf.

Maar, hoe moeilijk het ook is, wij zullen moeten zoeken naar een passend rekensysteem om offers en baten, onverschillig wie het aangaat, te waarderen. Voor zoverre dat niet gelukt, moeten wij voor *economische* vraagstukken een *politieke* oplossing aanvaarden.

De problemen die wij hier hebben aangeroerd, zijn naar hun aard keuzeproblemen uit alternatieve mogelijkheden. Meer en beter doen in de ene richting eist offers, doordat minder ver in een andere richting kan worden gegaan. Minder fysieke milieuverontreiniging

verhoogt de kosten van de productie onverschillig of deze rechtstreeks door de bedrijven, dan wel door de gemeenschap worden gedragen. Meer vacantie, langere leertijd, vroegere pensionering betekenen minder productie. Meer ontwikkelingshulp betekent dat minder voor de ontwikkelde landen beschikbaar blijft.

Wij hebben dus met een keuze uit alternatieve mogelijkheden te maken. Behalve door deze keuzemogelijkheid hebben deze vraagstukken tevens andere belangrijke economische aspecten, omdat de keuze zelf verandering in betrokken grootheden brengt, wat ook weer economische gevolgen heeft. Daarom zijn dit vragen waarvoor de econoom theoretisch en praktisch belangstelling heeft. Deze belangstelling heeft hij niet alleen als ieder mens, maar ook duidelijk ex professo.

'Economic welfare'

Voor zoverre we van deze vraagstukken de economische aspecten onderzoeken, behoren zij tot de problematiek van de 'economic welfare.'

Op de economische aspecten komen wij nog terug. Maar de term 'welfare' leidt bij velen tot misverstanden. Hij heeft een ruimere betekenis dan ons 'welvaart.' Het Engelse synoniem is niet 'prosperity,' maar 'well-being.' Terecht wijst dan ook Van den Doel er op, dat de term 'social welfare function' vertaald moet worden met 'maatschappelijke welzijnsfunctie.'

Welzijn en 'well-being' bevatten ook elementen als tevredenheid, gezondheid, prettige relaties met onze medemensen enz. Deze elementen zijn wel is waar primair, individueel en subjectief, maar zij hangen toch van ons bestaan in een bepaald sociaal milieu af en eisen, zoals het behoud en herstel van onze gezondheid, maatschappelijke offers. Door dit laatste hangt ons welzijn mede af van de materiële welvaart waarin wij ons bevinden. Welzijn en welvaart hangen in 'welfare' zo samen, dat het onjuist is deze begrippen tegenover elkaar te zetten. Al naar de context zullen wij daarom 'welfare' moeten vertalen met welvaart of met welzijn.

Dit neemt niet weg, dat er een spanningsgebied tussen welbehagen en materiële welvaart kan zijn. Dit levert de problematiek van de hier aan de orde zijnde vraagstukken. Twee vragen moeten wij nu stellen:

- a) Waarom zijn zij thans zo actueel?
- b) Wat is hun economisch aspect?

Actualiteit is naar haar aard relatief. Tijdens de grote crisis, tijdens de oorlog en tijdens de periode van opbouw hadden andere vraagstukken grotere actualiteit. Deze zijn thans grotendeels opgelost. Maar afgezien daarvan hebben de welzijnsvraagstukken hun actualiteit door de volgende recente ontwikkelingen:

1. De chemische industrie maakt thans in grote hoeveelheden gevaarlijke grondstoffen, die niet in de natuur voorkomen. Zowel in de productie als bij het transport zijn deze stoffen in grote concentraties aanwezig en wel in gebieden waar ook concentraties van mensen zijn. Dat is het probleem.
2. Voor het biologisch evenwicht gevaarlijke stoffen worden in de landbouw en elders gebruikt en wij zijn ons deze bedreiging bewust.
3. Bevolkingstoename en bevolkingsconcentratie leiden tot congesties op de verbindingswegen en tot een tekort aan recreatiemogelijkheden en wij ondergaan dit.
4. Door de moderne communicatiemiddelen, krant, film, radio en t.v., worden wij hier en nu geconfronteerd met de rampen die elders, ver weg, plaatsvinden. Die rampen krijgen daardoor voor ons een actualiteit alsof zij bij ons zelf gebeuren.

Dit zijn veranderingen die vooral in de laatste decennia belangrijk zijn geworden. Zij hebben ons, in tegenstelling tot het individualisme van de 19e eeuw, het besef bijgebracht dat wij niet meer kunnen zeggen: 'ieder voor zich en God voor ons allen.' Wij moeten, ook in ons eigen belang, waken voor het welzijn van de anderen. De welzijnsvraagstukken hebben diensgevolge thans een veel grotere actualiteit dan in het verleden.

De gevaren die ons welzijn bedreigen, zijn grotendeels een gevolg van onze technische vooruitgang. Het is tot op zekere hoogte de prijs die wij daarvoor moeten betalen. Tot aan het begin van deze eeuw gebruikten wij bij het vervaardigen van onze producten nog dezelfde natuurlijke grondstoffen als in de tijd van de Romeinen. Thans nemen de 'man-made' grondstoffen een zeer belangrijke plaats in. Sinds 1940 heeft er een grote revolutionaire verandering plaatsgevonden in de geneesmiddelen die ons ter beschikking staan.

In de wedloop tussen bevolkingsgroei en voedseltoename, verscherpt door de daling van het sterftecijfer, is gelukkig de voedseltoename iets aan het winnen. Dit is een gevolg van het gebruik van pesticiden en kunstmest. Tegenover de iets betere voedselpositie staat zo een bedreiging van het natuurlijke biologische evenwicht.

Het feit, dat wij visueel, via de t.v. met ieder punt op de aarde in direct contact kunnen staan en dat wij ieder punt binnen 24 uur kunnen bereiken, is zeker een verworvenheid die grote mentale veranderingen heeft opgeroepen en ons eerst recht de eenheid van de mensheid doet beseffen.

Zo heeft alles wat wij als de bedreiging van ons welzijn gevoelen, tegelijkertijd een positief nuttige en een negatief schadelijke zijde. Waarom zou ook, behalve uit onwetendheid, door menselijk handelen wat schadelijk is voortgebracht worden als het niet tevens, voor de een of ander een nuttig effect zou hebben? Het zijn zelfs deze nuttige effecten die de oorzaak zijn van het ontstaan van situaties die ons welzijn bedreigen. Deze nuttige effecten hebben betrekking op onze productie en consumptie van materiële goederen. Zij beïnvloeden hoeveelheden en prijzen, kosten en opbrengsten. Het is daarom wel verklaarbaar, dat men deze problematiek is gaan stellen als de spanning tussen het economische welvaartstreven en het streven naar maatschappelijk, menselijk welzijn. Eén stap verder is dan, dat de econoom, niet als mens, maar als beoefenaar van de economische wetenschap blind zou zijn voor deze spanning tussen welvaart en welzijn. Maar wie het zo stelt, bewijst alleen dat hij de economie niet kent of bewust of uit onachtzaamheid daarvan een volkomen verkeerd beeld geeft.

Kenmerkend voor de problematiek van het welzijn is, dat niet alleen de direct betrokkenen bij een economische handeling daarvan de gevolgen ondervinden, maar ook anderen, of algemeen gezegd, de gemeenschap. Lang voor dit vraagstuk in de publieke en politieke belangstelling stond, werd het als een economisch vraagstuk erkend en behandeld.

In 1912 schreef Pigou, de opvolger van Marshall aan de universiteit van Cambridge, zijn 'Wealth and Welfare,' hetgeen vertaald moet worden met Rijkdom en Welzijn. In 1920 werkte hij dit boek om tot 'Economics of Welfare.' Zijn theoretisch belangrijke bijdrage daarin is het onderscheid tussen het marginaal netto *private* product en het marginaal netto *sociaal* product. Zijn onderzoekingen hebben betrekking op verschillen tussen dit *private* en dit *sociale* product. Het marginaal netto sociaal product is het marginaal netto *privaat* product plus en min de gevolgen voor derden. Zelfs de gevolgen voor het milieu, die thans zo de aandacht hebben, werden door Pigou in 1920 reeds expliciet bij deze verschillen betrokken. Als voorbeeld geeft hij de niet gecompenseerde schade aan bossen door de vonken

van locomotieven. Zo ver was de theoretische economie reeds een halve eeuw geleden.

Sindsdien is door economen op deze basis voortgebouwd. Wij noemen slechts: A. Bergson, A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics, *Quarterly Journal of Economics* 1938; H. W. Lambers, Welstand, welvaart en welzijn, in *De structuur van de onderneming* (Ned. Mij. voor Nijverheid en Handel, 1963); J. van den Doel, *Konvergentie en evolutie*, Assen 1971; B. Goudzwaard, *Ongeprijsde schaarste*, Den Haag 1970; R. Hueting, *Wat is de natuur ons waard?* Baarn 1970; Het hele werk van J. Tinbergen is van deze problematiek doortrokken, zowel als hij de betekenis van de Deltawerken onderzoekt als wanneer hij zich bezighoudt met problemen van welvaartsverdeling, nationaal en internationaal.

Het is trouwens een algemeen aanvaard inzicht dat de bedrijfs-economische kosten en de bedrijfseconomische baten niet samenvallen met de sociaal-economische baten en lasten. Zo algemeen is onder economen dit inzicht, dat zij het vaak niet nodig achten het expliciet te vermelden. Dat kan natuurlijk bij niet-economen tot misverstand leiden.

Wetenschappelijke oordelen

Na deze beschouwingen over de kenobjecten van de ervaringswetenschappen en van de economie in het bijzonder, moeten wij aandacht vragen voor de wetenschappelijke oordelen.

Onder een wetenschappelijk oordeel verstaan wij een uitspraak op basis van, en beperkt tot, een bepaald gebied van wetenschap. Wetenschappelijke oordelen zijn daarom noodzakelijk even eenzijdig als de wetenschappen. Een bepaald wetenschappelijk oordeel geeft daardoor nooit een integraal oordeel over het empirisch object en kan dus in principe niet de uitsluitende basis voor verantwoord handelen zijn.

De vraag is gerechtvaardigd waarom ons wetenschappelijk denken fractioneel en niet integraal is.

De wetenschap ordent onze inzichten en moet daartoe de begrippen definiëren naar de aard van de problemen van die wetenschap. De *jurist*, die de problematiek van de arbeidsovereenkomst onderzoekt, moet de arbeider definiëren als iemand die op basis van een arbeidsovereenkomst werk verricht. Hieronder valt ook de directeur van een N.V. De *econoom* definieert de arbeider als iemand waarvan het inkomen hoofdzakelijk door de verhoudingen op zijn arbeids-

markt wordt bepaald. Hieronder valt niet de directeur, maar, bij grote ondernemingen, wel de ingenieur. De *socioloog* zal de arbeider definiëren op een wijze die meer met het gewone spraakgebruik overeenkomt; de arbeider is dan iemand die in ondergeschikte positie op basis van een arbeidsovereenkomst werkt.

Voor geordende juridische, economische, resp. sociologische kennis, moeten wij van verschillende definities uitgaan, anders ontstaat bij deze speciale problemen verwarring en geen geordende kennis. Daardoor is specialisatie noodzakelijk. Het wetenschappelijk onderwijs is principieel anders dan de op algemene ontwikkeling gerichte volksuniversiteit of een studium generale, hoe nuttig en zelfs noodzakelijk een brede algemene benadering juist voor de wetenschappelijk gespecialiseerde ook is.

De kwaliteit van onze oordelen verschilt naar de aard van de wetenschappen.

Zo zijn oordelen, binnen *axiomatische* wetenschappen als de wiskunde *correct* of *fout*. Bij ervaringswetenschappen van het type natuurkunde behoeft een correct uit *hypothesen* getrokken oordeel nog niet waar te zijn, d.w.z. in overeenstemming met de feiten. Hier maken wij dus onderscheid tussen *waar* en *vals*. Door gerichte proeven tracht men dan ook een hypothese kritisch te toetsen alvorens deze acceptabel te achten.

Bij maatschappijwetenschappen zijn de *vooronderstellingen* bovendien naar tijd en plaats te beoordelen. De oordelen, voor zoverre correct en waar, moeten dan nog gekwalificeerd worden naar *wel of niet actueel*, d.w.z. passend op de concrete situatie. Alleen ware *actuele* oordelen vormen een bruikbaar uitgangspunt voor het verantwoorde maatschappelijk handelen.

Ik laat in dit verband de meer persoonlijke kwalificaties van het menselijk gemoed en met name die van rechtvaardig en onrechtvaardig, mooi en lelijk, lief en hatelijk, buiten beschouwing.

Weten en doen

Wij moeten een principieel verschil maken tussen weten en doen, tussen wetenschap en handelen. In tegenstelling tot het kenobject van de wetenschap is het object van het handelen multidimensionaal. Zoals wij bij de wetenschapsbeoefening gaan van het multidimensionale ervaringsobject naar het ééndimensionale kenobject, zo gaan wij bij handelen weer van de vele wetenschappelijke kenobjecten naar het ongedeelde ervaringsobject.

Op zich zelf, los van enige handeling, oefent een wetenschap geen invloed op andere mensen of dingen uit. Zo staat wetenschap buiten de beoordeling van goed of kwaad. Wij moeten evenwel het begrip 'handelen' in zeer ruime zin nemen. Reeds het kenbaar maken van een wetenschappelijke conclusie, hoe dan ook, is een handeling die externe invloed heeft en daardoor onder het maatschappelijk oordeel valt. Aan deze verantwoordelijkheid kan derhalve de wetenschapsbeoefenaar zich niet onttrekken.

Over het maatschappelijk handelen worden ook uitspraken gedaan. Dat handelen kan *verantwoord* of *onverantwoord* zijn. Deze wijze van beoordelen moeten wij duidelijk onderscheiden van wetenschappelijke oordelen. Terwijl deze laatsten naar hun aard fractioneel en partieel zijn, is ons beoordelen van een menselijke handeling synthetisch en integraal. In onze beoordeling of een handeling maatschappelijk verantwoord is, vatten wij in één oordeel alle aspecten, zoals de technische, juridische, economische en sociale, samen. Dit proces van integratie van de partiële wetenschappelijke oordelen gaat boven de afzonderlijke wetenschappen uit. Het is in het algemeen onmogelijk bij een handeling tegelijkertijd het technisch, het economisch, het juridisch en het sociologisch optimum te bereiken. Het maatschappelijk optimum is niet de som van de partiële optima, omdat deze verschillende aspecten afhankelijk van elkaar zijn. Het goed geleide bedrijf is daarom ook niet het bedrijf dat uitsluitend volgens economische principes wordt geleid, al geven sommige leerboeken wel eens aanleiding tot deze misleidende gedachte.

De omvang van verantwoordelijk handelen

Wij beoordelen het handelen als verantwoord of onverantwoord, als goed of slecht. Vaak komen wij via een onderbewust proces tot zo'n beoordeling. Intuïtief en zonder analyse ervaren wij onze beoordeling onmiddellijk in haar totaliteit. Wij willen dit onbewuste proces en de resultaten waartoe dit leidt zeker niet diskwalificeren. Dat zou wetenschappelijke hoogmoed zijn. Wel is het hier onze taak dit proces zo mogelijk te ontleden. Allereerst definiëren wij daartoe de verantwoordelijkheid.

Maatschappelijke verantwoordelijkheid betekent het aansprakelijk zijn voor de gevolgen, welke dan ook, van ons handelen, voorzoverre deze redelijkerwijze objectief te voorzien zijn en voor zoverre wij, binnen het redelijke, invloed op die gevolgen hebben of hadden kunnen uitoefenen. Deze verantwoordelijkheid moeten wij dus dragen

als de gevolgen ongunstig zijn, deze voorzienbaar waren en wij redelijkerwijze er invloed op hebben gehad. Wij worden niet ter verantwoording geroepen als de gevolgen gunstig, resp. niet voorzienbaar, resp. niet beïnvloedbaar waren. De verantwoordelijkheid drukt zwaarder naarmate de gevolgen ernstiger, onze deskundigheid, dus het vermogen van te voorzien groter en de ons ter beschikking staande middelen doeltreffender zijn.

Hierbij moeten enkele opmerkingen gemaakt worden. Verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid vallen niet geheel samen. Wel rust in vele gevallen de juridische aansprakelijkheid op de morele verantwoordelijkheid, maar er kan aansprakelijkheid zijn zonder dat er van verantwoordelijkheid sprake is en omgekeerd. Zo is bijv. een N.V. aansprakelijk voor de fouten door personeel gemaakt. Anderzijds is een minister verantwoordelijk voor zijn sociaal-economisch beleid zonder voor tekorten op deze gebieden aangesproken te kunnen worden.

Ons object is niet de juridische aansprakelijkheid, maar onze morele, resp. de maatschappelijke verantwoordelijkheid. Men kan de verantwoordelijkheid niet van zich afschuiven op de grond, dat de gevolgen niet voorzien zijn, als men ten onrechte geen hulp van deskundigen heeft ingeroepen. Men kan de verantwoordelijkheid evenmin van zich afschuiven wegens gebrek aan middelen als men een verantwoordelijkheid expliciet of impliciet aanvaard heeft zonder onderzoek of men de middelen heeft of kan verwerven, nodig om die verantwoordelijkheid te dragen.

Algemeen gesteld: Wij zijn niet alleen verantwoordelijk voor de gevolgen, maar ook voor het expliciet of impliciet aanvaarden van de verantwoordelijkheid. Het gaat bij onze verantwoordelijkheid om de gevolgen, welke dan ook. Hierdoor gaat de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de deskundige veel verder dan de grenzen van zijn eigen discipline.

Stel, dat ik, na analyse van de economische toestand in voorjaar 1971, tot het ware en actuele economische oordeel kom dat wij voor een ernstige depressie staan. Stel, dat ik dit oordeel goed gedocumenteerd, maar toch populair, publiceert en dat, omdat sommigen op grond daarvan handelen, de toestand ernstiger zou worden, dan zou mijn handeling van dit publiceren, ondanks de wetenschappelijke juistheid als onverantwoordelijk moeten worden beschouwd.

Ook voor andere deskundigen, wetenschapsmensen en technici, geldt dat hun maatschappelijke verantwoordelijkheid omvangrijker

is dan hun eigen discipline. Dit is n.l. het geval als hun wetenschappelijk oordeel invloed kan hebben op handelingen van derden.

Tot voor enkele jaren werd deze maatschappelijke, ook wel politieke verantwoordelijkheid genoemd, alleen aan beoefenaren van maatschappijwetenschappen toegekend. Maar thans is voor velen duidelijk, dat ieder die direct of indirect, hoe dan ook invloed op de gang van zaken kan hebben, medeverantwoordelijkheid voor het gebeuren draagt. Dit geldt in het bijzonder de onderwerpen die in studie worden genomen en het tijdstip en de wijze van publicatie van de studieresultaten. Wat deze verantwoordelijkheid betreft, beginnen de grenzen tussen maatschappijwetenschappen en exacte wetenschappen te vervagen.

Voor de jonge generatie is dit duidelijk. Maar zij kunnen anderzijds niet begrijpen, hoe moeilijk het voor de oudere generatie is te erkennen, dat wij niet in ivoren torens leven.

Wij hebben uit de aard van het wetenschappelijk onderzoek afgeleid, dat een wetenschappelijk oordeel alleen maar over een bepaald aspect van het gebeuren een uitspraak kan doen. Verder hebben wij gesteld, dat de maatschappelijke verantwoordelijkheid niet tot een bepaald aspect beperkt is, maar het gebeuren in al zijn aspecten betreft. Wij hebben verder gezien, dat deze maatschappelijke verantwoordelijkheid ook gedragen moet worden door de theoretische researchwerker voor zover de resultaten van zijn werk maatschappelijke implicaties kunnen hebben. Aangezien de wetenschapsbeoefening niet los staat van het maatschappelijk gebeuren, hebben wij bijna zonder uitzondering deze verantwoordelijkheid.

De maatschappelijke waarde van het economisch oordeel

Wij willen ons thans in het bijzonder met het economisch oordeel bezighouden.

Een productieproces kunnen wij, van de technische zijde beschouwen als een transformatie van arbeid, grondstoffen en andere productiemiddelen in één of meer eindproducten. Ditzelfde proces, maar nu van de economische kant beschouwd, is een transformatie van de waarden van de productiemiddelen in de waarden van de eindproducten. Aangezien beide waarden in dezelfde maat zijn uitgedrukt, is een exacte bepaling mogelijk van het waardeverschil. Op dit waardeverschil richt zich het economisch oordeel. Een productie wordt economisch als negatief, als niet geslaagd beschouwd, indien de waarde van de opgeofferde middelen groter is dan die van de ver-

kregen producten. Bij een economisch geslaagde productie wordt minstens evenveel waarde na het proces aan de gemeenschap teruggegeven als er door het productieproces aan de gemeenschap wordt onttrokken.

Voor zover een proces door het economisch motief wordt gedreven of volgens het economisch principe wordt geleid, is er een ingebouwd streven naar een positief economisch resultaat, d.w.z. naar een waardesurplus. De econoom, die voldoende bedrijfservaring heeft, weet, dat in werkelijkheid op het bedrijfsgebeuren vele menselijke strevingen naast het economische inwerken. Maar desondanks is hij van het grote maatschappelijke belang van het economische streven overtuigd. Hij weet n.l., dat negatieve economische resultaten, dus waardeverlies, de continuïteit van de onderneming in gevaar brengen, wat tot verlies aan inkomensbronnen en tot werkloosheid kan leiden. Wie de werkloosheid persoonlijk ondervonden heeft, weet wat dit maatschappelijk en psychisch betekent. Het streven naar rentabiliteit heeft zo een duidelijke maatschappelijke achtergrond. Maar ook cultureel-maatschappelijk is dit ingebouwde streven naar een positief economisch resultaat van belang. Als wij onze maatschappij vergelijken met die van ruim een eeuw geleden, dan is het duidelijk dat wij, per hoofd, over veel meer waardevolle goederen beschikken dan toen. Dit is alleen, in een proces van vele generaties, mogelijk geworden door accumulatie van waardesurplussen in de productie, die bovendien niet door extra consumptie werden verbruikt.

Dit laatste is essentieel. Alleen door een productie die de consumptie overtreft, groeien de middelen van de gemeenschap. Het waardesurplus moet daartoe evenwel in de vorm van duurzame middelen aanwezig zijn.

Meestal is deze duurzaamheid alleen bij materiële middelen te verkrijgen. Maar er zijn ook gevallen waarin het waardesurplus van productie boven consumptie duurzaam in immateriële middelen vastgelegd kan zijn. Wij denken aan betere organisatie, scholing etc.. Onze huidige welvaart is vooral een gevolg van deze, eerst in materiële, maar thans ook in immateriële middelen, vastgelegde surplusen. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat de z.g. onderontwikkelde gebieden relatief achter zijn gebleven omdat het streven naar positieve economische resultaten daar zwakker was en is.

Dat streven naar positieve economische resultaten zal ook voor de toekomst noodzakelijk zijn. Wij hebben wensen, die op zichzelf hun kosten niet dekken. Uitbreiding van waarde-verbruikende soci-

ale activiteiten is alleen mogelijk als elders waardesurplussen ontstaan, tenzij wij deze collectieve consumptie willen dekken door verminderde individuele consumptie.

Ook voor hulp aan onderontwikkelde gebieden in de vorm van over te dragen inkomen en vermogen is de vorming van waardesurplussen boven de consumptie noodzakelijk.

Wij kunnen onze maatschappelijke idealen alleen maar verwezenlijken in de mate waarin wij in de productie waardesurplussen weten te bereiken. Dit is een noodzakelijke, zij het niet een voldoende voorwaarde.

Externe baten en lasten

Hoewel bij beoordeling van het bedrijfsgebeuren de opofferingen en baten die rechtstreeks invloed op het bedrijfsresultaat hebben, van groot belang zijn, is het onjuist als men stelt, dat de bedrijfseconomie uitsluitend op een maximaal rendement van het geïnvesteerde vermogen gericht zou zijn. Reeds Limperg verzette er zich tegen de bedrijfseconomie te vereenzelvigen met de economie van de op winst gerichte ondernemingen. Thans kan men de buiten het bedrijf gelocaliseerde baten en lasten in het algemeen niet meer buiten beschouwing laten. Daarvoor is het verschil tussen privaat resultaat en social resultaat in de zin van Pigou te belangrijk, ook voor de rechtstreeks betrokken bedrijven.

Bij wegebouw- en waterbouwwerken is dat duidelijk. Hier wordt terecht aan het maatschappelijk rendement een hoge prioriteit gegeven bij de beslissingen of een werk wel of niet uitgevoerd moet worden. Dezelfde overwegingen beslissen over het wel of niet inkrimpen van het openbaar vervoer als de privaat-economische rentabiliteit negatief is. Ook met de sociaal-economische negatieve aspecten met betrekking tot het fysiek en sociaal milieu moet men zowel bij de stichting als bij de exploitatie van bedrijven rekening houden.

Het is niet alleen wetenschappelijk onjuist het economisch oordeel tot het privaat-economische te beperken, maar het is ook gevaarlijk. Als men stelt, dat de economie beperkt is tot wat men de materiële welvaart noemt, dan betekent dit tevens, dat de economie voor zover zij binnen dit kenobject blijft, met de externe gevolgen geen rekening kan en zelfs niet mag houden. Door zulk een o.i. onjuiste beperking ontnemt men zich het middel om wetenschappelijke economische kritiek op bepaalde ontwikkelingen in de maatschappij uit te oefenen. Maar ook als men, o.i. terecht, de externe baten en

lasten tot het kenobject van de economie rekent, blijft een economisch oordeel nog steeds een partiële beoordeling van het maatschappelijk gebeuren.

Het economisch oordeel en de zedelijke vrijheid

Het economisch oordeel spreekt zich slechts over één, zij het soms zeer belangrijk aspect uit. Hierbij moet men zowel met de directe interne als met de externe baten en lasten rekening houden. Waar bijv. in de publieke en gesubsidieerde sectoren geen directe dekking van de kosten door deze baten plaatsvindt, kan deze productie toch vanwege de externe baten, *die dan tevens meestal consumptie zijn*, economisch verantwoord zijn.

Men moet wel het directe manco afwegen tegen de externe resp. indirecte baten. Maar ook zo ruim opgevat, blijft het economisch oordeel alleen op een bepaald aspect betrokken. Steeds blijft het mogelijk, dat men op grond van andere, bijv. morele, politieke, juridische, esthetische, hygiënische wetenschappelijke aspecten tegen het economisch oordeel in, moet handelen. Daarom kan het economisch oordeel, hoe ruim ook opgevat, op zichzelf nooit normatief voor verantwoord handelen zijn.

Wanneer Limperg de theoretische bedrijfseconomie als normatieve wetenschap voor het bedrijf propageert, dan kan dit o.i. alleen aanvaard worden voor zover dit normatieve tot het economisch-normatieve beperkt wordt. Het economisch motief immers, hoe ruim ook gedefinieerd, kan nooit het enig criterium voor sociaal verantwoord handelen van mensen zijn.

Helaas wekken vele economische geschriften de indruk, dat de maatschappelijke verantwoordelijkheid volledig gedekt zou worden door het economisch oordeel. Als het economisch oordeel als uitsluitende norm voor het verantwoord maatschappelijk, d.w.z. menselijk handelen wordt gehanteerd, dan overschrijdt het de grenzen waarop het gebaseerd is, n.l. die van de theoretische economie. Het wetenschappelijk economisch oordeel kan alleen een uitspraak doen over het economisch aspect van het handelen. Andere aspecten liggen daar uiteraard buiten, maar zijn wel van belang voor ons maatschappelijk oordeel over verantwoord en onverantwoord, over goed en kwaad, van het handelen door mensen.

Er zijn practisch geen zuiver economische handelingen. Alle menselijke handelingen hebben vele aspecten. Wel zijn er handelingen waarbij het economisch aspect van relatief groot gewicht is bij onze

beoordeling. De vraag kan nu gesteld worden of het niet mogelijk is, dat de econoom in zijn eindoordeel deze andere aspecten betreft en daardoor zijn oordeel tot leidraad voor het verantwoordelijk handelen maakt. Wij hebben daartegen twee principiële bezwaren.

Ten eerste treedt de econoom dan buiten het gebied waarop hij deskundig is. Dit bezwaar zou men nog kunnen ontgaan door te stellen, dat daarbij de econoom niet als deskundige, maar als mens oordeelt. Maar omdat de econoom door zijn benadering van het vraagstuk bijzondere aandacht aan het economisch aspect geeft, is zijn oordeel over goed en kwaad minder evenwichtig dan wij van een niet gespecialiseerde mogen verwachten. De deskundige is niet meer, maar juist minder geschikt om een evenwichtige beoordeling te geven.

Ons tweede principiële bezwaar is, dat door in het economisch oordeel het morele element op te nemen, men zich de mogelijkheid ontnomen heeft, de handeling daarna nog op zuiver ethische gronden als goed of kwaad te beoordelen.

Alleen als men de wetenschappelijke oordelen binnen hun legitieme grenzen houdt, behoudt de mens zijn vrijheid om als zedelijk wezen zijn doen en zijn laten aan zijn morele maatstaven te toetsen. Dan is de wetenschap geen bedreiging voor het mens-zijn. Meer nog dan degene aan wie de econoom advies uitbrengt, behoort hij zelf de grenzen van het economisch oordeel te kennen. Het behoort daarom tot zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid expliciet aan te geven welke andere aspecten in het concrete geval in de beoordeling moeten worden betrokken. Dit geldt uiteraard voor iedere gespecialiseerde deskundige.

Kant heeft gezegd: 'Ich musste das Wissen aufheben um zum Glauben Platz zu bekommen.' Naar analogie zeggen wij: Wij moeten de wetenschap zuiver, d.w.z. kritisch beoefenen om de mens zijn morele verantwoordelijkheid te kunnen laten dragen en hem de vrijheid te geven maatschappelijk verantwoord te leven. Deze vrijheid in verantwoordelijkheid is o.i. even essentieel voor de mens, als zijn vermogen tot wetenschappelijk denken. Wetenschap en vrijheid sluiten elkaar niet uit, maar zijn, juist verstaan, beide essentieel voor het maatschappelijk verantwoord, menselijk handelen.